

Turystyka religijna

– wprowadzenie do kolekcji tematycznej czasopisma naukowego
„Turystyka Kulturowa”

Paweł Plichta

pawel.plichta@uj.edu.pl

Uniwersytet Jagielloński

1. Religia a turystyka kulturowa

W badaniach naukowych, w których przedmiot stanowi zarówno kultura jako taka, jak i jej elementy, zjawiska, procesy, wytwórstwo oraz podmiot – człowiek, nader często ujawnia się problematyka religijna. Ten bliski związek kultury i religii dotyczy także aktywności człowieka w obszarze zdefiniowanym jako turystyka kulturowa. W wielu ujęciach wskazuje się na jej komponenty, do których należą: wartości, obrzędy, wydarzenia, obchody świąt, inscenizacje, miejsca kultu, sanktuaria, cmentarze, ośrodki religijne czy po prostu religijność, duchowość, i potrzeby z nimi związane jako motywy podjęcia podróży. Z tych też względów w analizach turystyki kulturowej słusznym i przydatnym zabiegiem jest wyodrębnienie turystyki religijnej – jako jednego z rodzajów tej formy mobilności. Co więcej, Paweł Różycki za Anną S. Mattilą i innymi badaczami postawił tezę, że „nowoczesne wzory podróżowania i aktywności turystycznej nie mogą być w pełni zrozumiałe, jeśli nie weźmie się pod uwagę religii” [Różycki 2016, s. 329; por. Mattila 2001, s. 193].

Kontakt z *sacrum* a zatem podróże odbywane w poszukiwaniu doświadczeń religijnych w innej niż codzienna przestrzeni, w oderwaniu od rutyny życia to główny i podstawowy cel tradycyjnie rozumianego „turysty religijnego”, czyli pielgrzyma – człowieka wierzącego (*homo religiosus*). W takim ujęciu motywy mobilności stanowią względy i potrzeby natury duchowej: wdzięczność, prośba, zadośćuczynienie, zaspokajane w ramach form i aktów sakralnych konkretnych religii. Będą to przede wszystkim, występujące w wielu systemach religijnych, pielgrzymki: indywidualne i zbiorowe, piesze i zorganizowane z wykorzystaniem środków transportu (rower, autokar, samochód, samolot, statek). Ich celem są miejsca rozpoznawane w ramach konkretnej religii jako święte, cudowne, związane z kultem znaczących postaci, m.in. apostołów, świętych, męczenników, wyznawców, mistrzów, z wydarzeniami

religijnymi i cieszące się sławą np. ze względu na przypisywane przez wiernych doznane cuda (np. uzdrowienia, nawrócenia) lub ustanowione z wielu przyczyn jako centra kultu religijnego (np. Jerozolima, Rzym, Mekka). Podróżom tego typu towarzyszą także inne elementy i praktyki religijne: modlitwa, post, uczestnictwo w obrzędach, praktykowanie rytuałów, noszenie symbolicznych strojów, określony tradycjom sposób zachowania.

Ponieważ dynamika zmian społeczno-kulturowych w świecie zaznacza się również w obszarze religijności i duchowości współczesnego człowieka, dlatego wśród osób przybywających do miejsc, uczestniczących w wydarzeniach religijnych są też tacy, którzy tłumaczą swoje motywy podróży i obecność w przestrzeniach *sacrum* poszukiwaniem i/lub zaspokajaniem niesprecyzowanych niekiedy do końca potrzeb duchowych. Podróż w ramach turystyki kulturowej staje się zatem okazją do poszukiwań inspiracji i odpowiedzi na pytania egzystencjalne, rozwoju życia wewnętrznego, pracy nad sobą, medytacji, kontemplacji, transgresji, refleksji nad sensem życia. Otwarcie na wartości i kwestie duchowe towarzyszą niejednokrotnie zainteresowania ezoteryczne, zgłębianie propozycji nowych ruchów religijnych, doświadczenie i eksperymentowanie z różnymi praktykami religijnymi.

Jednak centra religijne, miejsca i wydarzenia znaczące dla ludzi wierzących stanowią również elementy fascynacji osób spoza danego systemu religijno-filozoficznego lub zgoła nie wyznających żadnego z nich. Poszukują oni doznań i wrażeń turystycznych w przestrzeniach autentycznych przeżyć religijnych ludzi wierzących. W takich przypadkach motywy poznawcze, estetyczne zastępują te *par excellence* religijne.

Turystyka religijna zatem to „podróże podejmowane z motywów religijnych lub poznawczych, których głównym celem są miejsca związane z historią religii, miejsca kultu religijnego oraz wydarzenia religijne” [Mikos v. Rohrscheidt 2016a, s. 191]. W takim ujęciu mieszczą się szczególnie jej formy, czyli pielgrzymki o różnym charakterze i destynacji.

Należy jednak pamiętać – choć jest to kwestia wciąż dyskutowana – że turystyka religijna obejmuje i te wyprawy do miejsc przynależnych do sfery *sacrum*, które podejmują osoby spoza danej tradycji religijnej. Ważnym elementem decyzji o pobycie w konkretnym miejscu stają się w tym przypadku zainteresowania i chęć poznania innej kultury determinowanej wierzeniami religijnymi jej przedstawicieli także wówczas, gdy turystami są osoby niereligijne.

2. Problematyka turystyki religijnej w badaniach naukowych

Spektrum zagadnień podejmowanych w obszarze turystyki religijnej obejmuje badania historyczne, antropologiczne, etnograficzne, socjologiczne, literaturoznawcze, religioznawcze, kulturoznawcze oraz te w obszarze geografii, psychologii religii, a także z zakresu zarządzania m.in. w turystyce kulturowej. Jako odrębne należy też wskazać refleksje natury teologicznej – różnych tradycji religijno-filozoficznych – związane z mobilnością; przemieszczaniem się w czasie i przestrzeni osób wierzących [Ostrowski 1996; 2003; Rosenberger 2007; Chromy 2011; Hastetter, Ostrowski 2016]. Warto je dostrzec, ponieważ są częścią kultury, a nierzadko funkcjonują jako toposy, archetypy – by przywołać przykład Abrahama [Tyszka 2016] czy Pawła z Tarsu – uznanego ze świadomością popełnianego anachronizmu „nowotestamentowym turystą” [Flis 2011].

a. Literatura zagraniczna

Początki systematycznych badań relacji między religią a turystyką [Graburn 1978; 1983; Pfaffenberger 1983; Cohen 1984] związane były głównie z analizami pielgrzymek jako najstarszą formą mobilności motywowanej względami religijnymi [Kötting 1950; Eliade 1969; Turner 1973; Foster 1982; Smith 1992; Fleischer 2000; Buzinde i in. 2014; Kruger i Saayman 2016; Wang i in. 2016]. Kwestia ta podejmowana jest zarówno w odniesieniu do tradycji chrześcijańskiej – należy wymienić przede wszystkim prace: *Image and Pilgrimage in Christian Culture* [Turner, Turner 1978], *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe* [Nolan, Nolan 1989], *Turismo religioso. Un approccio storico-culturale* [Mazza 2007], islamskiej [Shair, Karan 1979; Delaney 1990; Eickelman, Piscatori 1990; Peters 1994; Henderson 2011; Tagliacozzo, Toorawa 2016; Shahpari, Alavi Hojjat 2016], jak i innych religii z uwzględnieniem także lokalnych destynacji innych kręgów kulturowych [Al-Naqar 1972; Morinis 1984; Sallnow 1987; Bhardwaj 1987; 1998; Van der Veer 1988; Prorok 2003; Shuo i in. 2009; Sheperd 2013; Wang i in. 2016]. Związki turystyki i *sacrum* dostrzegano też w warstwie przeżyć i poszukiwań autentyczności [por. MacCannell 1976; 2002].

Do kanonu piśmiennictwa w tym obszarze można zaliczyć prace: *Pilgrimage in World Religions* [Bhardwaj, Rinschede 1988], *Religionstourismus* [Rinschede 1990], *Contesting the Sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage* [Eade, Sallnow

1991], *Pilgrimage in the Old and New World* [Bhardwaj, Rinschede, Sievers 1994], *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions* [Coleman, Eisner 1995], *Tourism and Religion* [Vukonič 1996], *Forms of Religious Tourism* [Rinschede 1992], *Turismo y religión: aproximación a la historia del turismo religioso* [Esteve 2000], *Intersecting Journeys. The Anthropology of Pilgrimage and Tourism* [Badone Roseman 2004], *Pilgrimage and Healing* [Winkelman, Dubisch 2005], *Tourism, Religion and Spiritual Journeys* [Timothy, Olsen 2006], *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations, and Encounters* [Stausberg 2011], *Rescripting Religion in the City: Migration and Religious Identity in the Modern Metropolis* [Garnett, Harris 2013].

Ważnymi punktami odniesienia pozostają wieloautorskie monografie, m.in. *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimage* [Morinis 1992], *Pilgrimage in Popular Culture* [Reader, Walter 1993], *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism. The Social and Cultural Economics of Piety* [Swatos, Tomasi 2002], *Gender, Nation, and Religion in European Pilgrimage* [Jansen, Notermans 2012], *Pilgrimage and Political Economy: Translating the Sacred* [Coleman, Eade 2018], *Tourism and Religion. Issues and Implications* [Butler, Suntikul 2018], *Pilgrimage beyond the Officially Sacred: Understanding the Geographies of Religion and Spirituality in Sacred Travel* [Di Giovine, Choe 2020], *The Religious Heritage Complex: Legacy, Conservation, and Christianity* [Isnart, Ceresales 2020] oraz wybrane serie wydawnicze. Jako pierwszą warto wymienić CAB International: „Religious Tourism and Pilgrimage”, w której ukazały się monografie zbiorowe traktujące o różnych aspektach i wymiarach turystyki religijnej. Zgodnie z deklaracją jej redaktorów Razaqa Raja i Kevina Griffina w kolejnych tomach analizowane są praktyczne zastosowania, modele i przypadki turystyki religijnej i zarządzania pielgrzymkami z rozmaitych perspektyw. Badacze prezentują zarówno wyniki badań empirycznych, jak i nowe ujęcia teoretyczne w tym obszarze. Do tej pory ukazały się tomy poświęcone duchowości i religii w turystyce [Dowson, Yaqub, Raj 2019], zarządzaniu w turystyce religijnej [Raj, Morpeth 2007; Raj, Morpeth 2015; Griffiths, Wiltshier 2019], zagrożeniom i bezpieczeństwu [Korstanje, Raj, Griffin 2018], mobilności do miejsc świętych [Leppäkari, Griffin 2015], wartościom i tożsamości pielgrzymów [Liutikas 2020b], wpływom oraz wzajemnym oddziaływaniom tej formy turystyki na środowisko [Shinde, Olsen 2020], mrocznej turystyki [Olsen, Korstanje 2020], konfliktom i zwyczajom religijnym [Raj, Griffin 2017], znaczeniu pielgrzymek

w kulturze [McIntosh, Harman, 2017; McIntosh, Moore Quinn, Keely 2018], narracjom i międzykulturowym interpretacjom opowieści sprzyjającym mobilnościom religijnym [Vidal-Casellas, Aulet, Crous-Costa 2019], szlakom i trasom religijnym [Olsen, Trono 2018], lokalnym wymiarom turystyki religijnej w Europie [Giacalone, Griffin 2018], Azji [Yasuda, Raj, Griffin 2018], krajach muzułmańskich [Jamal, Griffin, Raj 2018].

Drugą serią wydawniczą godną uwagi jest „Routledge Studies in Pilgrimage, Religious Travel and Tourism”, pod redakcją Johna Eade’a i Iana Readera, w której ukazało się 16 tomów. Kolejne publikacje dotyczą turystyki religijnej i jej związków ze środowiskiem i naturą w Stanach Zjednoczonych [Ross-Bryant 2013], Himalajach [Howard 2016], aktywności kobiet muzułmańskich [Buitelaar i in. 2020], rozmaitych aspektów pielgrzymek ich wymiaru historycznego [Myrup Kristensen, Friese 2017; Maddrell i in., 2017; Di Giovine, Picard 2018; Pazos 2020], regionalnego [Eade, Katić 2014] i globalnego [Reader 2004; Alberta, Eade 2017], doświadczeń [Albera, Eade 2015; 2017; Dyas 2020], mobilności w tym względzie muzułmanów w Europie [Flaskerud, Natvig 2017], współczesnego fenomenu wędrówek do Santiago de Compostela [Sánchez y Sánchez, Hesp 2016], sakralizacji miejsc upamiętniających bitwy wojenne [Eade, Katić 2018], oddziaływania mobilności religijnej na sztukę [Barush 2016] czy praktyk pielgrzymkowych w chrześcijańsko-muzułmańskiej perspektywie porównawczej na przykładzie wyspy Jawy [Laksana 2014].

Trzecią natomiast serię, której tematyka zbieżna jest z zagadnieniami interesującymi znawców turystyki religijnej, stanowi „Bloomsbury Studies in Material Religion”. W jej ramach ukazały się tomy przedstawiające: religijne wymiary gór *Space, Place and Religious Landscapes. Living Mountains* [Gunzburg, Brady 2020] oraz różne aspekty dziedzictwa religijnego [Isnart, Ceresales 2020; Ciancimino Howell, 2020; Orzech 2020].

Wśród klasycznych ujęć analizowane są przede wszystkim miejsca kultu religijnego, zatem sanktuaria [Eade 1992; Vukonić 1992; Shackley 2001; Ryan i McKenzie 2003; Shuo i in. 2009; Abbate i Di Nuovo 2013]; religijne atrakcje turystyczne [Fleischer 2000; Richards, Fernandez 2007; Gutic i in. 2010; Kresic i in. 2012; Griffin, Raj 2013; Hughes 2013; Bond i in. 2015]; szlaki pielgrzymkowe [Murray, Graham 1997; Kim i in. 2016; Nilsson, Tesfahuney 2016; Amaro i in. 2018]; dokumentacja przeżyć z podróży [Frey 1998; Lopez 2013; Nuenen, Beek 2016]; wydarzenia o charakterze religijnym [Norman, Johnson 2011] lub oparte na

wierzeniach przyciągające profanów: widzów, turystów, obserwatorów [Cheng, Chen 2014; Suntikul, Dorji, 2016], np. obchody Wielkiego Tygodnia w różnych regionach Hiszpanii [Esteve 2001] oraz motywacje turystów religijnych [Hoge i in. 2001; Raj 2012; Raj, Griffin, Blackwell 2015] i formy teje [Rinschede 1992; Alecu 2010]. Na uwagę zwracają też opracowania i analizy konfliktu interesów w przestrzeniach sakralnych i istotnej roli w turystyce religijnej formalnych zarządców obiektami sakralnymi [Herntrei, Pechlaner 2011]. Nie brak też ujęć potencjału turystyki religijnej poszczególnych krajów [por. Liutikas 2020a; Bordun, Kovalchuk 2018; Irimiás, Gábor 2013; Aulet Serrallonga, Hakobyan 2011; Valiente, Blanco Romero 2011; Nolan, Nolan 1992]. Aktywność w obszarze turystyki religijnej jest także badana jako przestrzeń relacji międzykulturowych i międzyreligijnych [Weidenfeld 2006; Weidenfeld, Ron 2008; Grimshaw 2008].

W ślad za obserwowanymi zmianami postrzegania i postaw wobec *sacrum*, form i stopnia religijności współczesnego człowieka, badacze zwracają uwagę na zmiany motywacji w turystyce religijnej oraz różnorodność doświadczeń turystów religijnych. Świecki wymiar pielgrzymek to jeden z przykładów transformacji zjawiska i analitycznych ujęć [Murray, Graham 1997; Digance 2003; Collins-Kreiner, 2010, 2016a; Hyde, Harman 2011; Brown 2016; Nilsson, Tesfahuney 2016; Hung i in. 2017].

Inną oznaką zmian w tradycyjnie rozumianych motywacjach religijnych lub duchowych są wielowymiarowe oczekiwania i pragnienia podróżujących: nowych form duchowości [Norman 2011], kontemplacji, spokoju i duchowego przewodnictwa [Andriotis, 2009; Rodrigues, McIntosh, 2014]. Warto jednak zauważyć, że oczekiwane emocje, stany uwznioślenia, przemiany bywają uniezależniane od ich pochodzenia i kontekstu, co dowodzi postawom synkretycznym wśród wielu turystów „religijnych” oraz negocjacji perspektyw i kontekstów [Olsen 2011].

W skali lokalnej i globalnej potencjał nade wszystko ekonomiczny i kulturowy turystyki religijnej został dostrzeżony i stał się przedmiotem zainteresowania wielu podmiotów, organizacji, instytucji, samorządów, przedsiębiorców, jak również badaczy, przedstawicieli wielu dziedzin nauki [UNWTO 2017]. Różne wymiary turystyki religijnej są tematem artykułów publikowanych m.in. w takich czasopismach specjalistycznych jak: „Annals of Tourism Research”, „Asia Pacific Journal of Tourism”, „Cuadernos de Turismo”, „Current Issues in Tourism”, „International Journal of Contemporary Hospitality Management”, „International

Journal of Hospitality Management”, „International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage”, „International Journal of Tourism Research”, „Journal of Heritage Tourism”, „Journal of Hospitality & Tourism Research”, „Journal of Travel Research”, „Journal of Travel & Tourism Marketing”, „Journal of Tourism Consumption and Practice”, „Revista Iberoamericana de Turismo”, „Rosa dos Ventos – Turismo e Hospitalidade”, „Sociology of Religion”, „Tourism Culture & Communication”, „Tourism Economics”, „Tourism Geographies”, „Tourism Management”, „Turismo y Sociedad”. Zasób ten jest – podobnie jak niniejszy zarys – przedmiotem metaanaliz [Durán-Sánchez i in. 2019; Álvarez-García i in. 2019; Kim i in. 2020].

b. Polski wkład w badania turystyki religijnej

Turystykę religijną w polskojęzycznym piśmiennictwie można zarysować w dwóch kontekstach. Pierwszym z nich są prace badawcze dotyczące pielgrzymek i mobilności motywowanej wiarą i religią na obszarze Polski, do których należą diagnozy stanu obecnego i perspektyw rozwoju tego segmentu turystyki [Łazanek, Łazanek 2000; Kozłowski 2005; Jackowski, Sołjan 2008; Jackowski i in. 2014]. Drugi natomiast kontekst wyznaczają eksploracje dotyczące zjawiska jako takiego [Jackowski 1987; 1998; Przeclawski 1993; Kosiewicz 1991; Różycki 2009; 2012] i/lub analizujące przypadki w innych częściach świata [Czyrwik-Sołjan 1993; Krzemiński i in. 2010; Różycki 2010; Wiśniewski 2018]. W perspektywie porównawczej problem pielgrzymek w Polsce i na świecie zarysował Antoni Jackowski na przełomie lat 80. i 90. XX wieku [Jackowski 1987; 1990].

Teoretyczne i metodologiczne perspektywy zainteresowań polskich badaczy tą formą turystyki kulturowej oddają takie prace zbiorowe jak: *Turystyka religijna* [Kroplewski, Panasiuk 2010; 2011a-b], *Pielgrzymowanie a integracja* [Glaeser, Górecki 2005], czy *Turystyka i religia* [Bergier, Żbikowski 2003].

Wśród polskich badaczy, którzy wyraźnie zaznaczyli swoją obecność w tym obszarze, wskazać należy: Łukasza Gawła, Antoniego Jackowskiego, Armina Mikosa von Rohrscheidta, Franciszka Mroza, Agatę Niemczyk, Pawła Różyckiego, Renatę Seweryn. Również w tym przypadku prace naukowe odpowiadają określonym zainteresowaniom badawczym pozostającym na pograniczu turystyki religijnej oraz pielgrzymkowej i m.in. geografii [Jackowski 1991a-b; 1998a-b; Mróz 2014; 2017a], nauk o zarządzaniu [Gaweł 2011; 2018; Mikos v. Rohrscheidt 2011; 2013; 2016b;

2020a-b; Meyer, Sawińska, Gardzińska 2011; Rejman, Maziarz, Kwiatkowski 2016], nauk ekonomicznych [Niemczyk 2011], pedagogiki [Sobczuk 2013], historii i antropologii [Różycki 2008; Mazur 2010; 2011; Buczkowska 2012], etyki [Kazimierzczak 2012; 2014; Malchrowicz-Moško 2014; Plichta 2016c; 2017e], socjologii [Dziubiński, Jasny 2012].

Badania polskich uczonych obejmują analizy potencjału turystyki religijnej i ruchu pielgrzymkowego w konkretnych sanktuariach [Jackowski i in. 1999; Sołjan 2011; Mróz, Mróz 2015; Suligowski, Furtak 2015; Wyrwa 2015; Mróz 2016], mobilności związanej z kultem o zasięgu lokalnym, regionalnym [Gromelska A2012; Pabian 2016; Pawlikowska-Piechotka, Gołębieska 2016], krajowym [Wolna-Samulak 2011;], czy globalnym [Hodorowicz, Mróz 2008; Plichta 2019] a także w przestrzeni wirtualnej [Nowakowska 2008; Kryczka 2016; Pabian 2017; Plichta 2018].

Warto też wspomnieć o polskich pracach, w których wykazano różnorodność motywów i doświadczeń, także tych pozareligijnych, towarzyszących przybywającym do centrów religijnych. Dzięki analizom m.in. programów i ofert biur podróży Mikos von Rohrscheidt [2013; 2016b] wykazał i zaproponował, przełamujący dotychczas dominującą w polskim piśmiennictwie konfesyjną perspektywę, model badania zjawisk na pograniczu mobilności i religii. Spektrum zjawisk w tym obszarze obejmuje następująca typologia: religijna turystyka wiary, religijna turystyka doznań lub turystyka religijna wiedzy oraz pozostałe – inne formy turystyki kulturowej, eklektyczna turystyka kulturowa i turystyka przypadkowa [Mikos v. Rohrscheidt 2016b].

Przedmiotem badań w kontekście mobilności religijnej są też np. legendy [Bremer 2012], dziedzictwo materialne w obiektach i miejscach sakralnych [Nowak, Rembiś 2008], wydarzenia religijne [Niemczyk, Seweryn 2018] organizowane w polskich warunkach przede wszystkim przez Kościół Rzymskokatolicki [Swianiewicz 1989], np. Światowe Dni Młodzieży w Krakowie [Szkudlarek 2009; Bogacz-Wojtanowska 2016; Korporowicz, Plichta 2016; Jackowski i in. 2016; Bajgier-Kowalska, Tracz 2019; Stala, Porębski 2016], pielgrzymki na Jasną Górę [Dziubiński, Jasny 2012], czy szerzej zagadnienia duchowości [Kosiewicz 2010] i motywacji do udziału w tej formie współczesnej turystyki [Feret 2008]. Próbą przekroczenia dotychczasowych zawężających perspektyw badawczych i interpretacyjnych jest pozycja *Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne* [Rogowski 2018].

Odrębnym zaś tematem, który z racji wierzeń w życie pośmiertne, tym samym motywów religijnych bywa zaliczany niekiedy do turystyki religijnej, są aktywności podróźnicze do cmentarzy i miejsc upamiętniających śmierć. Tanatoturystyka zatem, która może mieć wymiar religijny, stanowi również wśród polskich badaczy obszar eksploracji. W tej mierze należy wspomnieć fundamentalne prace Sławoja Tanasia, do których należą przede wszystkim: *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki* [2008] *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej* [Tanaś 2013; por. Banaszekiewicz 2015].

Niektórzy badacze, stosując metody nauk humanistycznych i społecznych, podejmują analizy konkretnych polskich miast i regionów, intencjonalnie lub pośrednio wykazują ich potencjał dla współczesnej turystyki religijnej. Oprócz wspomnianego już celu pielgrzymek pieszych – sanktuarium na Jasnej Górze w Częstochowie, można wskazać m.in. Warszawę, Kraków [Jackowski 2001; Rapacz, Kaszowski 2001; Sołjan, Matlak 2001; Niedźwiedź 2004; 2009; 2014; 2015], czy Bydgoszcz [Gonia, Kozłowska-Adamczak, Michniewicz-Ankiersztajn 2012], a także cele pielgrzymów prawosławnych [Jackowski, Sołjan 1995].

W polskojęzycznym piśmiennictwie występują również prace podejmujące zagadnienia dziedzictwa religijnego stanowiącego cel podróży poza Polską, czego przykładem są zainteresowania uczonych: islamem [Dłużewska 2012; Bryk 2016], chrześcijańskimi sanktuariami w różnych częściach świata [Prószyńska-Bordas 2014], relacjami między turystyką religijną i innymi sferami życia społecznego [Zasztowt 2015].

Warto wskazać też badaczy i prace dotyczące rozmaitych wymiarów religijnych szlaków kulturowych w Polsce i innych krajach [Wyrwa 2007; Hodorowicz, Mróz 2008], w tym genezę, rozwój i czynniki decydujące o perspektywach odcinków europejskiej sieci szlaków św. Jakuba w Polsce [Mróz 2017b; 2018] i regionie [Mróz, Mróz 2012; Bordun, Mróz 2016; Mróz, Bordun 2016; Mróz 2019], narracje polskich caminowiczów o ich doświadczeniach z wędrówki do sanktuarium w Santiago de Compostela [Zabawa 2009; Plichta 2016a-b; 2017a-d, 2020]. Dwie polskie serie wydawnicze zawierają teksty polskich i zagranicznych badaczy analizujących wielowymiarowość tego współczesnego fenomenu. Pierwszą z nich pod zmieniającymi tytułami łączą nazwiska grupy redaktorów geografów i teologa: Antoni Jackowski, Franciszek Mróz, Iwona Hodorowicz [2009; 2010; 2011; Jackowski, Mróz 2014], Łukasz Mróz [Jackowski, Mróz, Mróz 2013] oraz Piotr Roszak [Roszak, Mróz 2015;

2016; Roszak, Mróz, Mróz 2017; 2018]. Z kolei druga seria poświęcona tej tematyce wydawana jest w Toruniu pt. *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość* [Roszak, Rozykowski 2014; 2015; 2016; Roszak, Mróz, Rozykowski 2019].

Analizy konkretnych wymiarów i przypadków turystyki religijnej znaleźć można przede wszystkim na łamach czasopism naukowych m.in. takich jak: „Folia Turistica”, „Peregrinus Cracoviensis”, „Studia Periegetica”, „Turyzm”, „Turystyka Kulturowa” (zob. niżej). W kilku przypadkach zagadnieniu poświęcono odrębny numer tematyczny „Turystyka religijna”, np. „Folia Turistica”, nr 27 w 2012 roku pod redakcją Pawła Różyckiego. Niekiedy pojedyncze prace znajdują też miejsce w innych naukowych periodykach, m.in. religioznawczych, kulturoznawczych, socjologicznych, etnograficznych oraz monografiach zbiorowych.

Materiały – różnej jakości – publikowane są także po konferencjach tematycznych poświęconym związkom turystyki i religii [Kuryłowicz 2004; Gaworecki 2005; Ostrowski, Ładygin 2005; Mokras-Grabowska, Latosińska 2016]. Imprezy te organizują organizacje turystyczne i podmioty zainteresowane kontaktami z branżą turystyczną, co dodatkowo świadczy o potencjale – także w polskich warunkach – tkwiącym w turystyce religijnej jako formie turystyki kulturowej, który winien być przedmiotem systematycznych refleksji teoretycznych i badań empirycznych akademików prowadzonych we współpracy z przedstawicielami odpowiednich podmiotów branży turystycznej.

W powyższym zarysie turystyki religijnej w piśmiennictwie zagranicznym i badaniach polskich uczonych przywołano rzecz jasna jedynie przykładowe prace. Wykaz pozycji bibliograficznych mógłby być jeszcze znacząco poszerzony, zwłaszcza biorąc pod uwagę także inne języki, w których publikowane są rezultaty badań w tym zakresie.

3. Opis kolekcji tematycznej

W świetle tego, co zostało przedstawione powyżej, nie dziwi fakt wyodrębnienia w dotychczas opublikowanych numerach czasopisma naukowego „Turystyka Kulturowa” grupy ponad 50 artykułów, których autorzy i autorki podejmują zagadnienia szeroko rozumianej turystyki religijnej. Widać w nich kilka głównych obszarów i zainteresowań badawczych. Część z nich została opublikowana w numerze tematycznym poświęconym turystyce religijnej pod redakcją Magdaleny

Banaszkiewicz i Izabeli Wyszowskiej [[nr 3, 2017](#)], inne były publikowane w różnych numerach, stąd kolekcja tematyczna powinna pomóc Czytelnikom w łatwiejszej orientacji i kwerendach.

Po pierwsze, wskazać należy kilka artykułów szeroko traktujących turystykę religijną. W tym przypadku obiekty i formy religijne analizowane są jako produkty i oferty turystyczne w kontekście zagospodarowania turystycznego i zarządzania ich funkcją turystyczną. Pierwsze w tym względzie to opracowanie [Armina Mikosa von Rohrscheidta](#) [2013], w którym religia została ujęta jako przedmiot poznawczych fascynacji i zainteresowań turysty. W tekście zanalizowano ten fenomen wraz z konkretnymi przykładami ofert turystyki religijnej. Autor wskazał zarówno tematyzowane religijnie wyjazdy grupowe do destynacji poza Polską, przykładowe oferty przyjazdowej i wyjazdowej polskich touroperatorów, sieciowe projekty tematyczne – „Wege zu Luther”, wykorzystanie klasycznych szlaków pielgrzymkowych, m.in. „Camino” oraz eventy religijne przedstawiane jako oferty pobytowe. Istotny element wywodu stanowi zarys charakterystyki celów i ofert kulturowej turystyki religijnej zrealizowany poprzez wyodrębnienie najpopularniejszych typów walorów, typów wypraw i innych ofert, charakterystycznych elementów oferty i usługi, a także stwierdzenie potrzeby szczegółowych badań dotyczących profilu kulturowego turysty religijnego. Kolejne artykuły stanowią analizę zagospodarowania turystycznego i zarządzania funkcją turystyczną obiektów sakralnych. Funkcję tę i jakość obsługi ruchu turystycznego w zarządzaniu polskimi obiektami tego typu badali: [Przemysław Buryana](#) [2017] i [Aleksandra Chabiera](#) [2017] – w tym przypadku konkretnie cerkiew św. Paraskewy w Radrużu. Natomiast [Anna Góral](#) [2010] przedstawiła wyniki badań w odniesieniu do obiektów sakralnych wpisanych na listę światowego dziedzictwa UNESCO. Warto odnotować także opracowanie [Stelli Grotowskiej](#) [2017] badającej aktywność osób starszych w obszarze turystyki religijnej.

Po drugie, wyróżniającym się zagadnieniem są pielgrzymki i związane z nimi szlaki, w których omówione zostały np. Szlak Architektury Drewnianej [[Gaweł 2011](#); [Skulimowska 2018](#)] Europejskie Szlaki Kulturowe Rady Europy [[Orzechowska-Kowalska 2009](#)]. Jako centra ruchu turystycznego i pielgrzymkowego analizowane były: siedziba wspólnoty ekumenicznej w Taizé [[Różycki, Sowa 2008](#)], Ziemia Święta [[Szczepanowicz 2011](#)], Gietrzwałd [[Hochleitner 2017](#)]. Autorki i autorzy przedstawiali wyniki swoich badań dotyczących kilku aspektów wędrówek do Santiago de

Compostela, zwracając uwagę na charakterystykę współczesnych pielgrzymów [Orzechowska-Kowalska 2013], narracje o własnych doświadczeniach publikowane zarówno w formie blogów podróżniczych [Lisowska, Wieszaczewska 2017], jak i tradycyjnych drukowanych wspomnieniach z *Camino del Norte* [Plichta 2017a] i *Camino Francés* [Plichta 2017b]. Jeden z artykułów pokazuje konflikty i niebezpieczeństwa tej formy turystyki na przykładzie sanktuarium Świętych Męczenników Namugongo w Ugandzie [Mwebaza, Jjuuko, Kesande 2018].

Po czwarte, wyraźną grupę tworzą artykuły przedstawiające walory konkretnych elementów dziedzictwa, które to stanowią cele turystyczne. Składają się na nie obiekty architektury i sztuki sakralnej gotyckiej w Poznaniu [Stackiewicz, Wyszowska 2009], gotyckie kościoły wiejskie ziemi chełmińskiej [Dąbrowski 2009], architektura baroku [Nieżgoda, Wyszowska 2020] drewniane kościoły i cerkwie na Szlaku Architektury Drewnianej [Gaweł 2011] wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO w województwie małopolskim i podkarpackim [Skulimowska 2018], a także kościół parafialny w Brodach Poznańskich [Łukaszewski 2014] kapliczki Doliny Białej Łądeckiej [Oleszek 2015], kolegiata w Stargardzie [Żukowska-Łyko 2015], katedra w Poznaniu [Małolepszy, Kaczmarkiewicz 2017], kościół Świętego Ducha i Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Wilnie [Stefanowicz 2017], klasztory benedyktynów w Tyńcu, sióstr benedyktynek w Jarosławiu, kamedułów na Bielanych (Kraków), mniszek kamedulek w Złoczewie, marianów w Stoczku Klasztornym, franciszkanów w Dusznikach Zdrój, prawosławny klasztor bazylianów w Supraślu, pokamedulski klasztor w Rytwianach – „Pustelnia Złotego lasu”, pokamedulski klasztor w Wigrach [Durydiwka 2020] i cerkwie [Chabiera 2017], budowle i ogrody w znaczeniu sakralnym dla bahá'ítów w Izraelu [Jędrysiak 2010], cmentarze [Tanaś 2008; Grzesiak 2011; Kołodziejczyk 2015; Wałkowska 2019], a także postać i kult świętego Wojciecha [Walczak 2020], rytuały i obrzędy [Bełkot, Ratkowska 2010] oraz masowe wydarzenia religijne – Światowe Dni Młodzieży w Krakowie w 2016 roku [Pokojska, Pudełko 2017].

Po piąte, przyjmując kryteria religioznawcze, można wskazać na teksty analizujące fenomeny w obrębie konkretnych systemów: chrześcijaństwa i katolicyzmu w Polsce [Łukaszewski 2014; Oleszek 2015; Żukowska-Łyko 2015; Małolepszy, Kaczmarkiewicz 2017; Pokojska, Pudełko 2017; Durydiwka 2020] i w Czechach [Walczak 2020], na terenie Litwy [Stefanowicz 2017], Hiszpanii i Portugalii [Malchrowicz 2009], protestantyzmu w Polsce [Wałkowska 2019],

w Wielkopolsce [Mikos v. Rohrscheidt, Szczepankiewicz-Battek 2017; Żyto 2017], na Podlasiu [Grzyb 2019] i w Siemianowicach Śląskich [Pilarska 2019] oraz prawosławia [Gawęł 2011; Chabiera 2017; Skulimowska 2018; Durydiwka 2020]; islamu na obszarze Andaluzji [Malchrowicz 2009; Mikos v. Rohrscheidt, Buryan 2010; Buryan 2012; Kłos, Malchrowicz-Moško 2013], Egiptu [Grzesiak 2011], Iranu [Matusiak 2012; Kowlaczyk-Anioł, Afshar 2018], Tunezji [Michalczyk-Ouerghi, Dłużewska 2018], Turcji [Zielińska 2016], Zjednoczonych Emiratów Arabskich [Trykowski, Podhorodecka 2019], judaizmu [Małkowska-Bieniek 2009; Chołuj, Gawrocki 2019; Ziółkowska-Weiss 2020]. Pojedyncze opracowania dotyczą zaś religii bahá'ítów [Jędrzyak 2010], tradycji shintō [Gałązka i Gałązka 2018], wątków buddyjskich [Jarnecki 2010], hinduistycznych [Kijak-Sawiska 2017], wierzeń i kultów przedchrześcijańskich w perspektywie szlaku tematycznego na terenie Wielkopolski [Kuchta 2012], oraz kwestii ezoterycznych [Jędrzyak, Kamel 2014].

Traktując turystykę religijną szeroko jako obszar aktywności motywowanej przekonaniem filozoficzno-religijnymi, wierzeniami i wartościami opartymi na metafizycznym postrzeganiu rzeczywistości, w tym miejscu można wskazać artykuł referujący „ukrytą kulturę wolnomularstwa w świecie turystyki”, a dokładniej na obszarze Wielkopolski [Prinke 2018]. Tak szerokie spojrzenie pozwala włączyć także grupę tekstów, których autorzy i autorki podejmują rozważania filozoficzne i etyczne nad turystyką kulturową. W tej problematyce skoncentrowano się na przestrzeni moralnej turysty kulturowego [Kazimierzak 2018a], etycznych wymiarach międzykulturowego zrozumienia w turystyce, w których rzecz jasna ujawniają się też podobieństwa i różnice o charakterze religijnym [Kazimierzak 2018b]. Dowody na ścisłe związki i konieczność świadomych działań podczas wypraw znalazły się w przywołanych etycznych dylematach turystyki kulturowej [Buczowska, Malchrowicz-Moško 2012]. Dwa inne artykuły to analiza Nietzscheańskiej topografii podróży [Klimczak 2018] oraz próba wskazania punktów węzłowych filozofii współczesnej wędrówki do Santiago de Compostela w oparciu o przemyślenia i relacje z wędrówki Marka Kamińskiego [Plichta 2017b].

O zainteresowaniu turystyką religijną osób współtworzących środowisko naukowe „Turystyki Kulturowej” świadczy fakt, że w pierwszych numerach w ramach Gnieźnieńskiego Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej przeprowadzona została dyskusja naukowa. Pytanie postawione przez znawcę problematyki Pawła Różyckiego brzmiało: *Jakie są perspektywy rozwoju turystyki: pielgrzymkowej, religijnej*

i kulturowej na terenie Polski i w Europie? [Różycki 2009a]. Udział w niej wzięli oprócz moderatora: Agnieszka Orzechowska-Kowalska, Piotr Zmyślony, Andrzej Stasiak, Agnieszka Matusiak, Izabela Wyszowska, Armin Mikos von Rohrscheidt. Kolejna dyskusja zainicjowana została pytaniem Magdaleny Banaszekiewicz: *Turystyka religijna: czy pogłębia religijność i otwiera na tolerancję?* [Banaszekiewicz 2017]. Na ten temat wypowiedzieli się oprócz moderatorki również: Armin Mikos von Rohrscheidt, Krzysztof Kasprzak, Beata Raszka, Paweł Plichta, Izabela Wyszowska, Piotr Kociszewski. Nie brak też nawiązania do analizowanej problematyki w innych dyskusjach [por. Plichta 2017e]

Warto też nadmienić, że przykłady dziedzictwa religijnego (w szczególności obiekty, wydarzenia, szlaki) systematycznie pojawiają się w raportach, których autorzy analizują potencjał turystyczno-kulturowego kolejnych polskich powiatów zgodnie z metodą opracowaną przez Armina Mikosa von Rohrscheidta w oparciu o bonitację punktową z poszczególnymi kategoriami mającymi wpływ na atrakcyjność turystyczną obszaru [Mikos v. Rohrscheidt 2016a].

Natomiast waloryzację i ocenę potencjału turystyczno-kulturowego w odniesieniu do małopolskiego odcinka Szlaku Maryjnego „Światło ze Wschodu” [Mróz 2019], *Camino Polaco* na odcinkach: „Suwalszczyzna” oraz „Warmia i Mazury”: Dusznica – Olsztyn [Mróz 2018] i kujawsko-pomorskim: Iława – Toruń – Mogilno/Trzemeszno [Mróz 2020], zachodniopomorskiej części Pomorskiej Drogi Świętego Jakuba [Duda 2014] oraz Wielkopolskiej Drogi Świętego Jakuba [Cerkaski 2012] przeprowadzono, wykorzystując metodę oceny szlaków kulturowych [Mikos v. Rohrscheidt 2010].

Wśród recenzowanych prac znalazły się również m.in. omówienia publikacji: *Kultura i turystyka: sacrum i profanum* [Mokras-Grabowska, Latosińska 2016] przygotowane przez Małgorzatę Bronikowską [2017], *Turystyka a pielgrzymowanie* [Różycki 2016] autorstwa Zygmunta Kruczka [2017] i Karoliny Buczkowskiej-Gołąbek [wydanie 2017 – 2019], *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki* [Tanaś 2008] – również Karoliny Buczkowskiej-Gołąbek [2009] oraz monografii napisane odpowiednio przez: *Turystyka religijna* [Kroplewski, Panasiuk 2010] – Armina Mikosa von Rohrscheidta [2010], *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne* [Kroplewski, Panasiuk 2011a] – Paulinę Ratkowską [2011], *Wizerunek miasta w aspekcie wielkich wydarzeń religijnych* [Niemczyk, Seweryn 2018] – Pawła Plichtę [2020].

4. Kierunki pożądanых badań i zachęta dla autorów¹

Badaczy zainteresowanych współpracą z redakcją, szukających inspiracji do dalszych eksploracji lub chcących opublikować na łamach czasopisma „Turystyka Kulturowa” wyniki swoich badań zachęcamy do zaproponowania własnych tematów, kontynuacji kierunków zarysowanych powyżej nurtów lub uwzględnienia poniższych sugestii. Z zainteresowaniem zapoznamy się z krytycznymi studiami nad destynacjami i obiektami turystyki religijnej, utowarowieniem i konsumpcjonizmem, czyli napięciami między komercyjnym a religijnym charakterem obiektów sakralnych, w tym biletowane wejścia do obiektów sakralnych i zmiana ich charakteru w kierunku muzeów oraz wpływ migracji na zmiany funkcjonowania obiektów religijnych ich desakralizacja.

Oczekujemy również na analizy dziedzictwa religijnego jako formy promocji turystyki i mobilności oraz nieobecnych grup wyznaniowych w Polsce i innych krajach, ich potencjału i sposobów wykorzystania. Z pewnością wartymi podjęcia są próby zbadania istniejących napięć między doświadczeniami turystycznymi a doświadczeniami religijnymi oraz znaczenia turystyki religijnej w zmianach lub utrwalaniu postaw społecznych. Z tym związane może być również określenie motywacji do podróży w perspektywie relacji ekumenicznych i międzyreligijnych oraz zbadanie form i konkretnych przypadków dyskryminacji w obiektach sakralnych i ze względów religijnych. Szerokie pole do badań to określenie profilów turystów religijnych, alternatywnych form duchowości uprawianych przez nich, udział w tej formie turystyki konkretnych grup społecznych młodzieży, dzieci, kobiet, mniejszości seksualnych, osób niepełnosprawnych. Do tradycyjnego nurtu badań w obszarze turystyki można nawiązać, badając wyobrażenia i doświadczenia autentyczności w miejscach kultu zarówno wierzących, jak i niewierzących przybyszy.

Koniecznymi do podjęcia wydają się też studia dotyczące mobilności w obszarze turystyki religijnej w warunkach zagrożeń pandemicznych, zwłaszcza w kontekście i przypadkach masowych wydarzeń o charakterze religijnym.

Chasydzka turystyka religijna na terenach Europy Środkowo-Wschodniej, a także turystyka religijna dotycząca niechrześcijańskich tradycji, transgraniczny ruch turystyki religijnej, tanaturystyka i pielgrzymki do miejsc cierpienia, nowe formy

---

¹ W zestawieniu opuszczono adresy bibliograficzne, wprowadzając hiperłącza odsyłające bezpośrednio do analizowanych tekstów. Aktualizowany spis artykułów wchodzących w skład kolekcji dostępny jest na stronie internetowej czasopisma: http://turystykakulturowa.org/ojs/index.php/tk/pages/view/t_religijna.

turystyki religijnej i wpływ nowych technologii na mobilność motywowaną religijnie to kolejne zagadnienia wartę przedstawienia na łamach naszego czasopisma w oparciu o pogłębione krytyczne badania. Również analiza dziedzictwa i polityki kulturowej związków i organizacji religijnych wobec turystyki, ideologiczne walki o religię i opór wobec napływu turystów, estetyczne doświadczenia i wymiary turystyki religijnej z przykładami kiczu w przemyśle „sacropamiątek” mogą stanowić trop interesujących badań.

Podobnie jak w przypadku innych form turystyki kulturowej aktualnymi pozostają badania przyczyniające się do zrównoważonego rozwoju w obszarze turystyki religijnej, w tym analizy stanu i perspektyw rozwoju konkretnych ośrodków religijnych i pielgrzymkowych w kraju i zagranicą. Łamy czasopisma pozostają otwarte dla eksperckich diagnoz i rekomendacji określających perspektywy rozwoju turystyki religijnej w Polsce i wybranych krajach, regionach, miejscach docelowych pielgrzymów i turystów religijnych. Wypowiedzi i studia wybranych aspektów aktywności interesariuszy turystyki religijnej, w szczególności gospodarzy, lokalnych mieszkańców wchodzących w relacje z turystami z pewnością spotkają się z szerszym niż tylko akademicki kręgiem odbiorców.

5. Bibliografia

- Abbate C. S., Di Nuovo S., 2013, *Motivation and Personality Traits for Choosing Religious Tourism. A Research on the Case of Medjugorje*, „Current Issues in Tourism”, Vol. 16, No. 5, s. 501-506
- Albera D., Eade J., (eds.), 2015, *International Perspectives on Pilgrimage Studies. Itineraries, Gaps and Obstacles*, London–New York
- Alberta D., Eade J., (eds.), 2017, *New Pathways in Pilgrimage Studies. Global Perspectives*, London–New York
- Alecu I. C., 2010, *Epistemological Aspects of Religious Tourism in Rural Areas*, International „Journal of Business, Management and Social Sciences”, Vol. 2, No. 3, s. 59-65
- Al-Naqar U., 1972, *The Pilgrimage Tradition in West Africa*, Khartoum
- Álvarez-García J., Cruz del Río-Rama M. de la, Gómez-Ullate M., (eds.), 2019, *Handbook of Research on Socio-Economic Impacts of Religious Tourism and Pilgrimage*,
- Amaro S., Antunes A., Henriques C., 2018, *A Closer Look at Santiago de Compostela's Pilgrims Through the Lens of Motivations*, „Tourism Management”, Vol. 64, s. 271-280
- Andriotis K., 2009, *Sacred Site Experience: A Phenomenological Study*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 36, No. 1, s. 64-84
- Aulet Serrallonga S., Hakobyan K., 2011, *Turismo religioso y espacios sagrados: Una propuesta para los santuarios de Catalunya*, „Revista Iberoamericana de Turismo”, Vol. 1, No. 1, s. 63-82

- Badone E., Roseman S. R., 2004, *Intersecting Journeys. The Anthropology of Pilgrimage and Tourism*, Chicago
- Bajgier-Kowalska M., Tracz M., 2019, *Światowe Dni Młodzieży w Krakowie jako przykład turystyki pielgrzymkowej o zasięgu międzynarodowym*, [w:] M. Bajgier-Kowalska, I. Kapera, *Turystyka w wymiarze międzynarodowym, regionalnym i lokalnym*, Kraków, s. 57-72
- Banaszkiewicz M., 2015, *Tanatoturystyka: doświadczenie, pamięć, etyka*, „Politeja”, Vol. 35, s. 91-104
- Barush K., 2016, *Art and the Sacred Journey in Britain, 1790-1850*, London–New York
- Bauer M., 1995, *Tourisme religieux ou touristes en milieux religieux. Esquisse d'une typologie*, Cahier Espaces, 30
- Bergier J., Żbikowski J., 2003, *Turystyka a religia*, Biała Podlaska
- Bhardwaj S. M., 1987, *Single Religion Shrines, Multireligion Pilgrimages*, „National Geographical Journal of India”, Vol. 33, No. 4, s. 457-446
- Bhardwaj S. M., 1998, *Non-Hajj Pilgrimage in Islam: A Neglected Dimension of Religious Circulation*, „Journal of Cultural Geography”, Vol. 17, No. 2, s. 69-87
- Bhardwaj S. M., Rinschede G., (eds.), 1988, *Pilgrimage in World Religions*, Berlin (*Geographia Religionum*, Band 4)
- Bhardwaj S. M., Rinschede G., Sievers, A., (eds.), 1994, *Pilgrimage in the Old and New World*, Berlin (*Geographia Religionum*, Band 8)
- Bogacz-Wojtanowska E., Gawęł Ł., Góral A., 2016, *Światowe Dni Młodzieży 2016 jako fenomen społeczny, kulturowy i religijny*, Kraków
- Bogacz-Wojtanowskiej E., Góral A., 2018, *Fenomen turystyki religijnej i pielgrzymek w Krakowie i Małopolsce*, Kraków
- Bond N., Packer J., Ballantyne R., 2015, *Exploring Visitor Experiences, Activities and Benefits at Three Religious Tourism Sites*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 17, No. 5, s. 471-481
- Bordun O., Kovalchuk A., 2018, *Sanctuaries in Lviv archdiocese: current state and development prospects*, „Journal of Geography, Politics and Society”, Vol. 8, No. 4, s. 53-60
- Bordun O., Mróz F., 2016, *Możliwości współpracy transgranicznej w zakresie pielgrzymowania i turystyki religijnej na przykładzie Drogi św. Jakuba Via Regia na pograniczu Polsko-Ukraińskim*, [w:] P. Roszak, F. Mróz, *Droga do Composteli – przeszłość i terażniejszość*, Kraków 2016, s. 139-151
- Bremer J., 2012, *Camino de Santiago – droga świętych legend*, „Folia Turistica”, nr 12, s. 93-108
- Brown L., 2016, *Tourism and Pilgrimage: Paying Homage to Literary Heroes*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 18, No. 2, s. 167-175
- Bryk A., 2016, *Dziedzictwo kultury islamu jako cel turystyki religijnej*, [w:] I. Wyszowska, P. Rąglewska, (red.), *Postęp cywilizacyjny a kultura fizyczna*, Poznań, s. 81-89
- Buczkowska K., 2012, *Aspekty religijne w podróżach kulturowych osób starszych (na przykładzie słuchaczy UTW i ATW w Poznaniu)*, „Folia Turistica”, nr 27, s. 53-73
- Buitelaar M., Stephan-Emmrich M., Thimm V., (eds.), 2020, *Muslim Women's Pilgrimage to Mecca and Beyond. Reconfiguring Gender, Religion, and Mobility*, London–New York
- Butler R., Suntikul W., (eds.), 2018, *Tourism and Religion. Issues and Implications*, Bristol
- Buzinde C. N., Kalavar J. M., Kohli N., Manuel-Navarrete D., 2014, *Emic Understandings of Kumbh Mela Pilgrimage Experiences*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 49, s. 1-18

- Cánoves G., 2006, *Turismo religioso en Monserrat: montaña de fe, montaña de turismo*, Cuadernos de turismo”, Vol. 18, s. 63-76
- Cánoves V. G., Blanco Romero A., 2011, *Turismo religioso en España: ¿La gallina de los huevos de oro? Una vieja tradición, versus un turismo emergente*, „Cuadernos de Turismo”, No. 27, s. 115-131
- Cheng T. M., Chen M. T., 2014, *Image Transformation for Mazu Pilgrimage and Festival Tourism*, „Asia Pacific Journal of Tourism Research”, Vol. 19, No. 5, s. 538-557
- Chromy J., 2011, *Jak zwiedzać kościoły? Obiekty sakralne jako atrakcje turystyczne. Zarys problemu*, Warszawa
- Ciancimino Howell F., 2020, *Food, Festival and Religion. Materiality and Place in Italy*, London i in
- Cohen E., 1984, *The Sociology of Tourism: Approaches, Issues, and Findings*, „Annual Review of Sociology”, Vol. 10, No. 1, s. 373-392
- Cohen E., 1992, *Pilgrimage and Tourism: Convergence and Divergence*, [w:] A. Morinis, (ed.), *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimage*, Westport, Connecticut and London, s. 47-64
- Cohen E., 2006, *Religious tourism as an educational experience*, [w:] D. J. Timothy, D. H. Olsen, (eds.), *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, London, w. 78-93
- Coleman S., Eade J., 2018, *Pilgrimage and Political Economy: Translating the Sacred*, New York
- Coleman S., Eisner J., 1995, *Pilgrimage: Past and Present in the World Religions*, Cambridge
- Collins-Kreiner N., 2010, *Researching Pilgrimage: Continuity and Transformations*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 37, No. 2, s. 440-456
- Collins-Kreiner N., 2016a, *Dark Tourism as/is Pilgrimage*, „Current Issues in Tourism”, Vol. 19, No. 12, s. 1185-1189
- Czyrwik-Soljan I., 1993, *Katolickie pielgrzymki mniejszości narodowych w Stanach Zjednoczonych na przykładzie Sanktuarium Matki Boskiej Częstochowskiej w Doylestown*, „Turyzm”, Vol. 3, nr 1, s. 41-55
- Delaney C., 1990, *The Hajj: Sacred and Secular*, „American Ethnologist”, Vol. 17, No. 3, s. 513-530
- Di Giovine M. A., Choe J., (eds.), 2020, *Pilgrimage beyond the Officially Sacred: Understanding the Geographies of Religion and Spirituality in Sacred Travel*, London–New York
- Di Giovine M. A., Picard D., (eds.), 2018, *The Seductions of Pilgrimage: Sacred Journeys Afar and Astray in the Western Religious Tradition*, London–New York
- Digance J., 2003, *Pilgrimage at Contested Sites*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 30, No. 1, s. 143-159
- Dłużewska A., 2012, *Muzułmanie jako uczestnicy ruchu turystycznego – wybrane determinanty turystyki religijnej i pozareligijnej*, „Folia Turistica”, nr 27, s. 21-35
- Dowson R., Yaqub J., Raj R., 2019, *Spiritual and Religious Tourism. Motivations and Management*, Wallingford
- Durán-Sánchez A., Cruz del Río-Rama M., Oliveira C., Álvarez-García J., 2019, *Religious Tourism and Pilgrimage: Study of Academic Publications in Scopus*, [w:] Álvarez-García J., Cruz del Río-Rama M. de la, Gómez-Ullate M., (eds.), *Handbook of Research on Socio-Economic Impacts of Religious Tourism and Pilgrimage*, s. 1-18
- Dyas D., (ed.), 2020, *The Dynamics of Pilgrimage: Christianity, Holy Places, and Sensory Experience*, London–New York

- Dziubiński Z., Jasny M., 2012, *Socjologiczna charakterystyka uczestników Warszawskiej Akademickiej Pielgrzymki Metropolitalnej na Jasną Górę*, „Folia Turistica”, nr 27, s. 37-52
- Eade J., 1992, *Pilgrimage and Tourism at Lourdes, France*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 19, no. 1, s. 18-32
- Eade J., Katić M., (eds.), 2014, *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders*, Abingdon–New York
- Eade J., Katić M., (eds.), 2018, *Military Pilgrimage and Battlefield Tourism. Commemorating the Dead*, London–New York
- Eade J., Sallnow J.M., 1991, *Contesting the Sacred. The Anthropology of Christian Pilgrimage*, Chicago
- Eickelman D.F., Piscatori J., (eds.), 1990, *Muslim Travellers: Pilgrimage, Migration, and the Religious Imagination*, London
- El-Gohary H., Edwards D. J., Eid R., (eds.), 2018, *Global Perspectives on Religious Tourism and Pilgrimage*
- Eliade M., 1969, *The Quest, History and Meaning in Religion*, Chicago
- Esteve R., 2000, *Turismo y religión: aproximación a la historia del turismo religioso*, Málaga
- Esteve R., 2001, *Orígenes del aprovechamiento turístico de la Semana Santa andaluzana*, „Laberinto”, Vol. 6, s. 1-14
- Ferfet K., 2008, *Ewolucja motywacji podróży religijnych na przykładzie Camino de Santiago*, [w:] M. Kazimierzak, (red.), *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*, Poznań, s. 131-138
- Flaskerud I., Natvig R. J., (eds.), 2017, *Muslim Pilgrimage in Europe*, London–New York
- Fleischer A., 2000, *The Tourist Behind the Pilgrim in the Holy Land*, „International Journal of Hospitality Management”, Vol. 19, No. 3, s. 311-326
- Foster N., 1982, *Die Pilger. Reiselust in Gottes Namen*, Frankfurt am Main
- Frey L. N., 1998, *Pilgrim Stories: On and Off the Road to Santiago*, Berkeley-London
- Garnett J., Harris A., (eds.), 2013, *Rescripting Religion in the City: Migration and Religious Identity in the Modern Metropolis*, London
- Gaweł Ł., 2011, *Szlaki dziedzictwa kulturowego. Teoria i praktyka zarządzania*, Kraków
- Gaweł Ł., 2018, *Szlaki pielgrzymkowe w Małopolsce. Stan obecny oraz perspektywy rozwoju*, [w:] Bogacz-Wojtanowskiej E., Góral A., *Fenomen turystyki religijnej i pielgrzymek w Krakowie i Małopolsce*, Kraków, s. 127-142
- Gaworecki W. W., (red.), 2005, *Turystyka religijno-pielgrzymkowa. Zbiór materiałów pokonferencyjnych, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku, Gdańsk, 8-9 września 2005*, Gdańsk
- Giacalone F., Griffin K., 2018, *Local Identities and Transnational Cults within Europe*, Wallingford
- Glaeser Z., Górecki J., (red.), 2005, *Pielgrzymowanie a integracja*, Opole
- Gonia A., Kozłowska-Adamczak M., Michniewicz-Ankiersztajn H., 2012, *Obiekty sakralne XIX i XX wieku jako produkt turystyki kulturowej i religijnej – przykład Bydgoszczy*, „Folia Turistica”, nr 27, s. 149-160
- Graburn N. H., 1978, *Tourism: The sacred Journey*, [w:] Smith V. L., (ed.), *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*, Oxford, ss. 17-31
- Graburn N. H., 1983, *The Anthropology of Tourism*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 10, No. 1, s. 9-33
- Griffin K., Raj R., 2013, *Reflecting on Religious Tourism and Pilgrimage*, Arnhem

- Griffin K., Raj R., 2017, *The Importance of Religious Tourism and Pilgrimage: Reflecting on Definitions, Motives and Data*, „International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage”, Vol. 5: No. 3, Article 2
- Griffiths M., Wiltshier P., 2019, *Managing Religious Tourism*, Wallingford
- Grimshaw M., 2008, *Bibles and Baedekers: Tourism, Travel, Exile and God*, Abingdon–New York
- Gromelska A., 2012, *Turystyka religijno-pielgrzymkowa na Dolnym Śląsku – stan obecny i perspektywy rozwoju*, „Turystyka i Rekreacja. Biuletyn Naukowy Wrocławskiej Wyższej Szkoły Informatyki Stosowanej”, nr 3, s. 15-22
- Gunzburg D., Brady B., (eds.), 2020, *Space, Place and Religious Landscapes. Living Mountains*, London i in
- Gutic J., Caie E., Clegg A., 2010, *In Search of Heterotopia? Motivations of Visitors to an English Cathedral*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 12, No. 6, s. 750-760
- GWSH, [Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa], 1999, *Turystyka w obiektach zabytkowych i sakralnych – materiały konferencyjne*, Kraków
- Hastetter M.C., Ostrowski M., (red.), 2016, *Pielgrzymi, drogi, święte miejsca. Duszpasterstwo w kontekście podróży // Pilgern, Wege, Heilige Orte. Seelsorge im Kontext von Menschen unterwegs*, Kraków–Trumau
- Henderson J.C., 2011, *Religious Tourism and Its Management: The Hajj in Saudi Arabia*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 13, s. 541-552
- Herntrei M., Pechlaner H., 2011, *Spiritual Tourism – The Church as a Partner in Tourism?*, [w:] R. Conrady, M. Buck, (eds.), *Trends and Issues in Global Tourism*, Heidelberg, s. 201-218
- Hodorowicz I., Mróz F., 2008, *Pielgrzymowanie i turystyka religijna do ośrodków pielgrzymkowych i kultu religijnego wpisanych na listę Światowego Dziedzictwa Kulturalnego i Naturalnego UNESCO*, [w:] M. K. Leniartek (red.), *Komercjalizm turystyki kulturowej*, Wrocław, s. 299-328
- Hoge D. R., Dinges W. D., Johnson M., Gonzales Jr. J., 2001, *Young Adult Catholics: Religion in the Culture of Choice*, Indiana
- Howard Ch. A., 2016, *Mobile Lifeworlds: An Ethnography of Tourism and Pilgrimage in the Himalayas*, London–New York
- Hughes K., Bond N., Ballantyne R., (2013), *Designing and managing interpretive experiences at religious sites: Visitors' perceptions of Canterbury Cathedral*, „Tourism Management”, Vol. 36, s. 210-220
- Hung K., Yang X., Wassler P., Wang D., Lin P., Liu Z., 2017, *Contesting the Commercialization and Sanctity of Religious Tourism in the Shaolin Monastery, China*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 19, No. 2, s. 145-159
- Hyde K. F., Harman S., 2011, *Motives for a Secular Pilgrimage to the Gallipoli Battlefields*, „Tourism Management”, Vol. 32, No. 6, s. 1343-1351
- Irimiás A., Gábor M., 2013, *Religious tourism in Hungary – an integrative framework*, „Hungarian Geographical Bulletin”, Vol. 62, No. 2, s. 175-196
- Isnart C., Ceresales N., 2020, *The Religious Heritage Complex: Legacy, Conservation, and Christianity*, London i in
- Jackowski A. i in., 1999, *Ośrodki turystyki religijnej w Polsce i perspektywy ich rozwoju*, „Turyzm”, Vol. 9, nr 1, s. 91-103

- Jackowski A. i in., 2014, *Pilgrimages and Religious Tourism in Poland in the 21st Century - Current Situation and Perspectives for Development*, „Economic Problems of Tourism”, no. 4, s. 253-270
- Jackowski A. i in., 2016, *World Youth Day in Cracow in the Light of Experiences From Around the World*, [w:] J. Stala, A. Porębski, (eds.), *World Youth Days. A Testimony to the Hope of Young People*, Kraków
- Jackowski A., 1987, *Turystyka i pielgrzymki religijne*, „Problemy Turystyki”, Vol. 10, nr 1, s. 28-44
- Jackowski A., 1990 *Pielgrzymki w Polsce a pielgrzymki na świecie*, „Problemy Turystyki”, Vol. 13, nr 1-2, s. 54-65
- Jackowski A., 1991a, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Warszawa
- Jackowski A., 1991b, *Zarys geografii pielgrzymek*, Kraków
- Jackowski A., 1998a, *Pielgrzymki = turystyka pielgrzymkowa = turystyka religijna? Rozważania terminologiczne*, „Turyzm”, t. 8, z. 1, s. 5-20
- Jackowski A., 1998b, *Pielgrzymki*, Wrocław
- Jackowski A., 2001, *Łagiewniki in the System of Poland's and the World's Pilgrimage Centres*, „Peregrinus Cracoviensis”, nr 11, s. 143-152
- Jackowski A., Mróz F., 2014, *Święci i błogosławieni na drodze św. Jakuba – w 800. rocznicę pielgrzymki św. Franciszka z Asyżu do Santiago de Compostela*, Kraków
- Jackowski A., Mróz F., Chodorowicz T., (red.), 2008, *Drogi św. Jakuba w Polsce*, Kraków
- Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I., 2010, *Kult św. Jakuba Apostoła na szlakach pielgrzymkowych do Santiago de Compostela*, Kraków
- Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I., 2010, *Turystyka religijna na obszarach górskich*, Nowy Targ
- Jackowski A., Mróz F., Hodorowicz I., 2011, *Wpływ Świętego Roku Jakubowego na rozwój kultu i Drogi św. Jakuba*, Kraków
- Jackowski A., Mróz F., Mróz Ł., (red.), 2013, *1200 lat Pielgrzymek do Grobu św. Jakuba w Santiago de Compostela*, Kraków
- Jackowski A., Sołjan I., 1995, *Pielgrzymki w polskim prawosławiu*, „Turyzm”, Vol. 5, nr 2, s. 49-64
- Jackowski A., Sołjan I., 2008, *Główne problemy badawcze w zakresie turystyki religijnej*, „Turyzm”, Vol. 18, nr 1, s. 39-50
- Jamal A., Griffin K., Raj R., 2018, *Islamic Tourism. Management of Travel Destinations*, Wallingford
- Jansen W., Notermans C., (eds.), 2012, *Gender, Nation, and Religion in European Pilgrimage*, Abingdon
- Kazimierczak M., (red.), 2014, *Etyczny wymiar podróży kulturowych*, Poznań
- Kazimierczak M., 2012, *Duchowy wymiar podróżowania, czyli o spirytualizmie w turystyce*, „Folia Turistica”, nr 27, s. 5-20
- Kim B., Kim S. S., King B., 2016, *The Sacred and the Profane: Identifying Pilgrim Traveler Value Orientations Using Means-end Theory*, „Tourism Management”, Vol. 56, s. 142-155
- Kim B., Kim S. S., King B., 2020, *Religious Tourism Studies: Evolution, Progress, and Future Prospects*, „Tourism Recreation Research”, Vol. 45, No. 2, s. 185-203
- Korporowicz L., Plichta P., (red.), 2016, *Mosty nadziei. Jagiellońskie inspiracje dialogu międzykulturowego*, Kraków
- Korstanje M. E., Raj R., Griffin K., 2018, *Risk and Safety Challenges for Religious Tourism and Events*, Wallingford

- Kosiewicz J., 1991, *Turystyka religioznawcza a pielgrzymki religijne*, „Kultura Fizyczna”, nr 1-2, s. 10-13
- Kosiewicz J., 2010, *Rozważania o duchowości i spirytualizmie w turystyce*, [w:] M. Kazimierzczak, (red.), *Współczesne podróże kulturowe*, Poznań s. 7-16
- Kötting B., 1950, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Münster 1950
- Kozłowski A., 2005, *Turystyka pielgrzymkowa w Polsce, aktualny stan i perspektywy rozwoju. Działalność polskiej organizacji turystycznej w tym zakresie*, [w:] W. W. Gaworecki, (red.) 2005, *Turystyka religijno-pielgrzymkowa. Zbiór materiałów pokonferencyjnych, Wyższa Szkoła Turystyki i Hotelarstwa w Gdańsku, Gdańsk, 8-9 września 2005*, Gdańsk
- Krešić D., Mikulić J., Miličević K., 2013, *The Factor Structure of Tourist Satisfaction at Pilgrimage Destinations: The Case of Medjugorje*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 15, No. 5, s. 484-494
- Kroplewski Z., Panasiuk A., (red.), 2010, *Turystyka religijna*, Szczecin
- Kroplewski Z., Panasiuk A., (red.), 2011a, *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne*, Szczecin
- Kroplewski Z., Panasiuk A., (red.), 2011b, *Turystyka religijna. Atrakcje turystyki religijnej*, Szczecin
- Kruger M., Saayman M., 2016, *Understanding the Zion Christian Church (ZCC) Pilgrims*, „International Journal of Tourism Research”, Vol. 18 No. 1, s. 27-38
- Kryczka M., 2016, *Wirtualne pielgrzymowanie jako efekt stosowania nowych technologii w promocji. Przypadek Światowego Centrum Kultu Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach*, „Folia Turistica”, nr 39, s. 293-315
- Krzemiński M., Zaniewska L., Zaniewski I., 2010, *Technologia informacyjna w rozwoju turystyki religijnej na Ukrainie*, „Turystyka i Rekreacja. Przegląd Naukowy”, nr 7, s. 112-125
- Kuryłowicz E., 2004, *Współczesne podróże duchowe: Fenomen turystyki religijnej XXI wieku a sacrum przestrzeni i obiektów pielgrzymkowych: II międzynarodowa konferencja PR UIA „Miejsca duchowe”, Warszawa, 24 kwietnia 2004 // The Contemporary Spiritual Journeys: The Phenomenon of the Religious Tourism in the 21st Century and the Sacrum in the Pilgrimage Spaces and Buildings*, Warszawa
- Laksana A.B., 2014, *Muslim and Catholic Pilgrimage Practices: Explorations through Java*, London–New York
- Lavarini R., 1997, *Il pellegrinaggio cristiano: dalle sue origini al turismo religioso del XX secolo*, Genoa
- Łazanek M., Łazanek R., 2000, *Turystyka pielgrzymkowa*, „Rynek Turystyczny”, nr 9
- Leppäkari M., Griffin K., 2015, *Pilgrimage and Tourism to Holy Cities*, Wallingford
- Liutikas D., 2020a, *Management of pilgrimages in Lithuania: resources, stakeholders and projects*, „International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage”, Vol. 8, No. 2, s. 45-61
- Liutikas D., 2020b, *Pilgrims: Values And Identities*, Wallingford
- Lopez L., 2013, *How Long Does the Pilgrimage Tourism Experience to Santiago de Compostela Last?*, „International Journal of Religious Tourism and Pilgrimage”, Vol. 1, s. 1-14
- MacCannell D., 1976, *The Tourist: A New Theory of the Leisure Class*, New York
- MacCannell D., 2002, *Turysta. Nowa teoria klasy próżniaczej*, przeł. E. Klekot, A. Wiczorkiewicz, Warszawa

- Maddrell A., della Dora V., Scafi A., Walton H., (eds.), 2017, *Christian Pilgrimage, Landscape, and Heritage. Journeying to the Sacred*, London–New York
- Malchrowicz-Moško E., 2014, *Czy duchowość powinna być na sprzedaż? - turystyka duchowa (czyli wczasy all exclusive) jako współczesny trend w turystyce*, [w:] M. Kazimierczak, (red.), *Etyczny wymiar podróży kulturowych*, Poznań, s. 265-283
- Mattila A.S., Apostolopoulos Y., Sonmez S., Yu L., Sasidharan V., 2001, *The Impact of Gender and Religion on College Students' Spring Break Behavior*, „Journal of Travel Research”, Vol. 40, No, 2, s. 193-200
- Mazur A., 2010, *Historia pielgrzymowania*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk, (red.), *Turystyka religijna*, Szczecin, s. 113-124
- Mazur A., 2011, *Turystyka religijno-pielgrzymkowa: zjawisko społeczne i gospodarcze*, Warszawa
- Mazza C., 2007, *Turismo religioso. Un approccio storico-culturale*, Bologna
- McIntosh I.S., Harman L.D., 2017, *Many Voices of Pilgrimage and Reconciliation*, Wallingford
- McIntosh I.S., Moore Quinn E., Keely V., 2018, *Pilgrimage in Practice. Narration, Reclamation and Healing*, Wallingford
- Meyer B., Sawińska A., Gardzińska A., 2011, *Turystyka religijna jako element oferty produktowej wybranych biur podróży*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk, (red.), *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne*, Szczecin, s. 317-328
- Mikos von Rohrscheidt A., 2010, *Regionalne szlaki tematyczne. Idea, potencjał, organizacja*, Kraków
- Mikos von Rohrscheidt A., 2011, *Faktyczna dostępność turystyczna obiektów sakralnych jako problem turystyki religijnej w Polsce*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk, (red.), *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne*, Szczecin, s. 35-57
- Mikos von Rohrscheidt A., 2013, *Turystyka kulturowa w dobie przyspieszonej zmiany. Problemy zarządzania, promocji i badań turystyki kulturowej w Polsce*, Poznań
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016a, *Turystyka kulturowa. Fenomen, potencjał, perspektywy*, wyd. 3, Poznań [wyd. 1, Gniezno 2008; wyd. 2, Poznań 2010]
- Mikos von Rohrscheidt A., 2016b, *Analiza programów imprez turystycznych jako podstawa typologii uczestników turystyki religijnej*, „Folia Turistica”, nr 39, s. 65-99
- Mikos von Rohrscheidt A., 2020a, *Zarządzanie w turystyce kulturowej*, t. I: *Konteksty, koncepcje, strategie*, Poznań
- Mikos von Rohrscheidt A., 2020b, *Zarządzanie w turystyce kulturowej*, t. II: *Obszary, relacje, oferta*, Poznań
- Mokras-Grabowska J., Latosińska J., (red.), 2016, *Kultura i turystyka: sacrum i profanum*, Łódź
- Morinis A., (ed.), 1992, *Sacred Journeys. The Anthropology of Pilgrimage*, Westport, Connecticut and London
- Morinis E. A., 1984, *Pilgrimage in the Hindu Tradition: A Case Study of West Bengal*, Delhi
- Mróz F., 2008, *Geneza i funkcjonowanie sanktuariów Bożego Miłosierdzia w Polsce*, „Peregrinus Cracoviensis”, nr 19
- Mróz F., 2014, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce po transformacji ustrojowej 1989 r.*, „Geografické informácie”, nr 2, s. 124-237
- Mróz F., 2016, *Pielgrzymowanie do sanktuarium Niepokalanej Matki Dobrej Nadziei w Tuligłowach – przeszłość i terażniejszość*, [w:] J. Krupa, (red.), *Problemy ochrony środowiska przyrodniczego i kulturowego Pogórza Dynowskiego w rozwoju turystyki*, Dynów, s. 347-358

- Mróz F., 2017a, *Religious Tourism in Areas of Environmental Value in Poland*, „Economics and Environment”, No. 2, s. 215-230
- Mróz F., 2017b, *How Has Camino Developed? Geographical and Historical Factors Behind the Creation and Development of the Way of St. James in Poland*, [w:] E. Alarcón, P. Roszak, (eds.), *The Way of St. James. Renewing Insights*, Pamplona, s. 59-80
- Mróz F., 2018, *Przedsiębiorczość jako czynnik rozwoju Camino de Santiago w Polsce*, „Przedsiębiorczość – Edukacja”, nr 14, s. 292-312
- Mróz F., 2019, *Waloryzacja i ocena potencjału turystyczno-kulturowego Lwowskiej Drogi św. Jakuba Via Regia (odcinek Lwów–Szeginie)*, [w:] M. Apollo, M. Krupska-Klimczak, (red.), *Polska i Ukraina: problemy i perspektywy // Pol'şa i Ukraïna: problemi ta perspektivi // Poland and Ukraine: Problems and Prospects*, Kraków, s. 97-152
- Mróz F., Bordun O., 2016, *The Origin and Functioning of the Lviv Way of St. James Via Regia and Its Importance in the Development of Pilgrimages and Religious Tourism at the Polish-Ukrainian Border*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Geographica”, nr 10, s. 120-138
- Mróz F., Mróz Ł., 2012, *Geneza i rozwój Drogi św. Jakuba w państwach Grupy Wyszehradzkiej*, [w:] P. Sadowski, (red.), *Rozwój turystyki kulturowej i przyrodniczej na pograniczu polsko-słowackim*, Nowy Targ, s. 277-289
- Mróz F., Mróz Ł., 2015, *Pielgrzymowanie do sanktuarium Matki Bożej Starowiejskiej w Starej Wsi: przeszłość i teraźniejszość*, [w:] J. Krupa, (red.), *Kreowanie przedsiębiorczości w turystyce na terenach wiejskich oraz ochrona środowiska i dziedzictwa kulturowego*, Dynów, s. 295-310
- Murray M., Graham B., 1997, *Exploring the Dialectics of Route-Based Tourism: The Camino de Santiago*, „Tourism Management”, Vol. 18, No. 8, s. 513-524
- Myrup Kristensen T., Friese W., (eds.), 2017, *Excavating Pilgrimage: Archaeological Approaches to Sacred Travel and Movement in the Ancient World*, London–New York
- Niedźwiedź A., 2004, *Kraków – „miasto papieskie”. Analiza symboliki i mitologii przestrzeni miejskiej*, „Journal of Urban Ethnology”, Vol. 8, s. 25-45
- Niedźwiedź A., 2009, *Mythical Vision of the City: Kraków as the “Pope’s City”*, „Anthropology of East Europe Review”, Vol. 2, s. 208-226
- Niedźwiedź A., 2014, *Competing Sacred Places: Making and Remaking of National Shrines in Contemporary Poland*, [w:] J. Eade, M. Katić, (eds.), 2014, *Pilgrimage, Politics and Place-Making in Eastern Europe: Crossing the Borders*, Abingdon–New York, s. 79-99
- Niedźwiedź A., 2015, *Old and New Paths of Polish Pilgrimages*, [w:] D. Albera, J. Eade, (eds.), *International Perspectives on Pilgrimage Studies. Itineraries, Gaps and Obstacles*, London–New York
- Niemczyk A., 2011, *Turystyka religijna i turystyka pielgrzymkowa – subprodukty turystyki kulturowej*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Krakowie”, nr 857, s. 37-51
- Niemczyk A., Seweryn R., (red.), 2018, *Wizerunek miasta w aspekcie wielkich wydarzeń religijnych*, Warszawa
- Nilsson M., Tesfahuney M., 2016, *Performing the “Postsecular” in Santiago de Compostela*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 57, s. 18-30
- Nolan L.M., Nolan S., 1989, *Christian Pilgrimage in Modern Western Europe*, London
- Nolan M. L., Nolan S., 1992, *Religious sites as tourism attractions in Europe*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 19, No. 1, s. 68-78
- Norman A., 2011, *Spiritual Tourism. Travel and Religious Practice in Western Society*, London–New York

- Norman A., Johnson M., 2011, *World Youth Day: the Creation of a Modern Pilgrimage Event for Evangelical Intent*, „Journal of Contemporary Religion”, Vol. 26, No. 3, s. 371-385
- Nowak P., Rembiś M., 2008, *Kamienne obiekty Drogi Krzyżowej w Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Geoturystyka”, nr 4, s. 33-40
- Nowakowska A., 2008, *Wirtualny pielgrzym – o idei pielgrzymowania na Jasną Górę i jej obecności w Internecie*, [w:] A. Siwik, L. H. Haber, (red.), *Od robotnika do internauty. W kierunku społeczeństwa informacyjnego*, Kraków, s. 431-439
- Nuonen T. van, Beek S. van der, 2016, *Pilgrim or Tourist? – Modelling Two Types of Travel Bloggers*, „Online Heidelberg Journal of Religions on the Internet”, Vol. 11, s. 138-163
- Olsen D. H., 2011, *Towards a Religious View of Tourism: Negotiating Faith Perspectives on Tourism*, „Tourism Culture & Communication”, Vol. 11, No. 1, s. 17-30
- Olsen D. H., Korstanje M., 2020, *Dark Tourism and Pilgrimage*, Wallingford
- Olsen D. H., Trono A., 2018, *Religious Pilgrimage Routes and Trails. Sustainable Development and Management*, Wallingford
- Orzech C., 2020, *Museums of World Religions. Displaying the Divine, Shaping Cultures*, London i in
- Ostrowski M. (oprac.), 2003, *Duszpasterstwo pielgrzymów i turystów. Wybór wypowiedzi i dokumentów kościelnych*, Kraków
- Ostrowski M., Ładygin M., 2005, *Sacrum i przyroda. W stulecie Orlej Perci XIII Seminarium, Tatrzański Park Narodowy, Zakopane, 7-9 października 2005 r.*, Zakopane
- Ostrowski M., 1996, *Duszpasterstwo wobec problemu wolnego czasu człowieka. Aspekt moralno-pastoralny ze szczególnym uwzględnieniem zagadnień turystyki*, Kraków
- Ostrowski M., 2012, *Dialog religijny w turystyce*, „Polonia Sacra”, nr 31, s. 107-121
- Pabian B., 2016, *Kulturowe konteksty pielgrzymowania i rozwoju turystyki religijnej: przykład regionu częstochowskiego*, Katowice
- Pabian B., 2017, *Internet – nowe medium w turystyce religijnej na przykładzie pielgrzymek wirtualnych*, „Biznes w Kulturze – Kultura w Biznesie. Nowoczesne Technologie Informacyjno-Komunikacyjne”, s. 108-115
- Panasiuk A., 2011, *Dylematy promocji produktu turystyki religijnej*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk, (red.), *Turystyka religijna. Zagadnienia interdyscyplinarne*, Szczecin, s. 361-371
- Pawlikowska-Piechotka A., Gołębiaska K., 2016, *Turystyka religijna zrównowazona - na podstawie sanktuariów Warszawy i regionu Mazowsza*, „Turystyka i Rekreacja. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych w Warszawie”, Vol. 16, nr 2, 121-137
- Pazos A. M., (ed.), 2020, *Nineteenth-Century European Pilgrimages. A New Golden Age*, London–New York
- Peters F. E., 1994, *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and the Holy Places*, New Jersey
- Pfaffenberger B., 1983, *Serious pilgrims and frivolous tourists the chimera of tourism in the pilgrimages of Sri Lanka*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 10, No. 1, s. 57-74
- Plichta P., 2016a, *“We Were Like Pilgrims From the 12th Century. This Is Something! I Do Not Praise, I Appreciate It”*. *Camino de Santiago in The Memories of Polish Peregrinos*, „Człowiek i Społeczeństwo”, Vol. 41, s. 189-207

- Plichta P., 2016b, *Camino Francés – jeszcze pielgrzymka czy już turystyka? Próba odpowiedzi na podstawie wspomnień polskich caminowiczów*, „Folia Turistica”, nr 39, s. 265-294
- Plichta P., 2016c, *Camino de Santiago jako współczesny most nadziei*, [w:] L. Korporowicz, P. Plichta, (red.), *Mosty nadziei. Jagiellońskie inspiracje dialogu międzykulturowego*, Kraków, s. 197-217
- Plichta P., 2017a, *O doświadczeniach inności w drodze do Santiago de Compostela*, [w:] M. Rabizo-Birek, M. Zatorska, (red.), *Inny w podróży*, t. 2: *Narracje podróżnicze w XX i XXI wieku*, Rzeszów, s. 248-260
- Plichta P., 2017b, *Camino del Norte – studium przypadku w kontekście doświadczeń polskich caminowiczów*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, s. 117-134
- Plichta P., 2017c, *Filozofia (i) Camino de Santiago w relacjach Marka Kamińskiego z pielgrzymki*, „Turystyka Kulturowa”, nr 5, s. 19-34
- Plichta P., 2017d, *Elementy kultu św. Jakub w wybranych narracjach polskich pielgrzymów do Santiago de Compostela*, [w:] P. Roszak, F. Mróz, Ł. Mróz, (red.), *Dziedzictwo religijne i kulturowe Drogi św. Jakuba – w 30. rocznicę uznania szlaku za pierwszy Europejski Szlak Kulturowy*, Kraków 2017, s. 223-241
- Plichta P., 2017e, *Głos w dyskusji: Gnieźnieńskie Forum Ekspertów Turystyki Kulturowej: Turystyka religijna: czy pogłębia religijność i otwiera na tolerancję?*, „Turystyka Kulturowa”, nr 3, s. 183-185
- Plichta P., 2018, *Camino de Santiago w przestrzeni wirtualnej (wybrane aspekty internetowych materiałów polskojęzycznych)*, [w:] P. Roszak, F. Mróz, Ł. Mróz, (red.), *Duchowość i przestrzeń w kontekście Camino de Santiago*, Kraków, s. 221-252
- Plichta P., 2019, *Odkrywane dziedzictwo: przypadek Camino de Santiago*, [w:] E. Kocój, T. Kosiek, J. Szulborska-Łukaszewicz, (red.), *Dziedzictwo kulturowe w regionach europejskich. Odkrywanie, ochrona i (re)interpretacja*, Kraków, s. 129-153
- Plichta P., 2020, *„Sacrum” przeżywane na Camino de Santiago w narracjach polskich caminowiczów*, [w:] D. Kalinowski, E. Czeladka, (red.), *Pogranicza sacrum w medium literatury*, Słupsk, s. 165-187
- Prorok C., 2003, *Transplanting Pilgrimage Traditions in the Americas*, „Geographical Review”, Vol. 93, No. 3, s. 283-307
- Prószyńska-Bordas H., 2014, *Masyw Montserrat w Katalonii jako obszar turystyczny*, „Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu”, Vol. 47, s. 32-46
- Przeclawski K., 1993, *Religia a turystyka*, „Problemy Turystyki”, Vol. 16, nr 3, s. 47-64
- Raj R., 2012, *Religious Tourist's Motivation for Visiting Religious Sites*, „International Journal of Tourism Policy”, Vol. 2, s. 95-105
- Raj R., Griffin K., (eds.), 2015, *Religious Tourism and Pilgrimage Management. An International Perspective*, Wallingford
- Raj R., Griffin K., 2017, *Conflicts, Religion and Culture in Tourism*, Wallingford
- Raj R., Griffin K., Blackwell R., 2015, *Motivations for Religious Tourism, Pilgrimage, Festivals and Events*, [w:] Raj R., Griffin K., (eds.), 2015, *Religious Tourism and Pilgrimage Management. An International Perspective*, Wallingford, s. 103-117
- Raj R., Morpeth N.D., (eds.), 2007, *Religious Tourism and Pilgrimage Festivals Management: An International Perspective*, Wallingford
- Rapacz M., Kaszowski L., 2001, *The Development Perspectives of the Sanctuary of God's Mercy in the District of Łagiewniki in Cracow*, „Peregrinus Cracoviensis”, Vol. 11, s. 167-172
- Reader I., 2004, *Pilgrimage in the Marketplace*, New York–London

- Reader I., Walter T., 1993, *Pilgrimage in Popular Culture*, London
- Rejman K., Maziarz P., Kwiatkowski C.A., 2016, *Religious Tourism as a Tourism Product*, „World Scientific News”, Vol. 57, s. 562-575
- Richards G., Fernandez C., 2007, *Religious Tourism in Northern Portugal*, [w:] G. Richards, (red.) *Cultural Tourism. Global and Local Perspectives*, New York, s. 215-238
- Rinschede G., 1990, *Religionstourismus*, „Geographische Rundschau”, Vol. 42, No. 1
- Rinschede G., 1992, *Forms of Religious Tourism*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 19, s. 51-67
- Rinschede G., Bhardwaj S. M., (eds.), 1990, *Pilgrimage in the United States*, Berlin (*Geographia Religionum*, Band 5)
- Rodrigues S., McIntosh A., 2014, *Motivations, Experiences and Perceived Impacts of Visitation at a Catholic Monastery in New Zealand*, „Journal of Heritage Tourism”, Vol. 9, No. 4, s. 271-284
- Rogowski C., 2018, *Sakroturyzm w dobie globalizacji. Studium transdyscyplinarne*, Toruń
- Rosenberger M., 2007, *Drogi, które poruszają, mała teologia pielgrzymki*, przeł. J. Kaczmarek, Poznań
- Ross-Bryant L., 2013, *Pilgrimage to the National Parks: Religion and Nature in the United States*, London–New York
- Rozsak P., Mróz F., (red.), 2015, *Droga św. Jakuba w Polsce – historia, terażniejszość, przyszłość. W 10. rocznicę otwarcia pierwszego polskiego odcinka Camino de Santiago. Studia i materiały dedykowane prof. dr. hab. Antoniemu Jackowskiemu*, Kraków
- Rozsak P., Mróz F., (red.), 2016, *Droga do Composteli – przeszłość i terażniejszość*, Kraków
- Rozsak P., Mróz F., Mróz Ł., (red.), 2017, *Dziedzictwo religijne i kulturowe Drogi św. Jakuba – w 30. rocznicę uznania szlaku za pierwszy Europejski Szlak Kulturowy*, Kraków 2017
- Rozsak P., Mróz F., Mróz Ł., (red.), 2018, *Duchowość i przestrzeń w kontekście Camino de Santiago*, Kraków
- Rozsak P., Mróz F., Rozyrkowski W., (red.), 2019, *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość*, t. 4, Toruń
- Rozsak P., Rozyrkowski W., (red.), 2014, *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość*, t. 1, Toruń
- Rozsak P., Rozyrkowski W., (red.), 2015, *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość*, t. 2, Toruń
- Rozsak P., Rozyrkowski W., (red.), 2016, *Camino Polaco. Teologia – Sztuka – Historia – Teraźniejszość*, t. 3, Toruń
- Rountree K., 2002, *Goddess Pilgrims as Tourists: Inscribing Their Body Through Sacred Travel*, „Sociology of Religion”, Vol. 63, No. 4, s. 4675-491
- Różycki P., 2008, *Pielgrzymowanie – ewolucja celów i form od starożytności do współczesności*, [w:] M. Kazimierczak, (red.) *W kręgu humanistycznej refleksji nad turystyką kulturową*, Poznań, s. 105-111
- Różycki P., 2009, *Turystyka religijna i pielgrzymkowa*, [w:] K. Buczkowska, A. Mikos von Rohrscheidt, *Współczesne formy turystyki kulturowej*, Poznań, s. 157-174
- Różycki P., 2010, *Turystyka religijna i pielgrzymkowa jako czynniki rozwoju regionów europejskich*, „Turystyka i Rekreacja. Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Języków Obcych w Warszawie”, Vol. 5, nr 1, s. 161-168
- Różycki P., 2012, *Kilka uwag o turystyce i pielgrzymowaniu*, „Folia Turistica”, nr 27, s. 161-177
- Różycki P., 2016, *Turystyka a pielgrzymowanie*, Kraków

- Ryan M., McKenzie F. H., 2003, *A Monastic Tourist Experience: The Packaging of a Place*, „Tourism Geographies”, Vol. 5, No. 1, s. 54-70
- Sallnow M., 1987, *Pilgrims of the Andes: Regional Cults in Cusco*, Washington D.C.
- Sánchez y Sánchez S., Hesp A., (eds.), 2016, *The Camino de Santiago in the 21st Century. Interdisciplinary Perspectives and Global Views*, London–New York
- Shackley M., 2001, *Managing Sacred Sites: Service Provision and Visitor Experience*, London
- Shahpari H., Alavi Hojjat T., 2016, *Islamic Economy and Social Mobility: Cultural and Religious Considerations*, Hershey PA
- Shair I. M., Karan P. P., 1979, *Geography of the Islamic Pilgrimage*, „GeoJournal”, Vol. 3, s. 599-608
- Sheperd J. S., 2013, *Faith in Heritage: Displacement, Development, and Religious Tourism in Contemporary China*, New York
- Shinde K. A., Olsen D. H., 2020, *Religious Tourism and the Environment*, Wallingford
- Shuo Y. S. S., Ryan C., Liu G. M., 2009, *Taoism, Temples and Tourists: The Case of Mazu Pilgrimage Tourism*, „Tourism Management”, Vol. 30, No. 4, s. 581-588
- Smith V. L., 1992, *The Quest in Guest*, „Annals of Tourism Research”, Vol. 19, No. 1, s. 1-17
- Sobczuk J., 2012, *Miejsca pielgrzymkowe na pograniczu polsko-słowackim, cz. I: Diecezja spiska*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii w Suchej Beskidzkiej”, nr 2, s. 19-41
- Sobczuk J., 2013, *Miejsca pielgrzymkowe na pograniczu polsko-słowackim, cz. II: Diecezja koszycka i żylińska*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Turystyki i Ekologii w Suchej Beskidzkiej”, nr 3, s. 32-55
- Sobczuk J., 2013, *Turystyka religijna jako forma aktywizacji osób z dysfunkcją narządu wzroku. Raport z badań*, „Folia Turistica”, nr 29, s. 83-100
- Soljan I., 2011, *The Sanctuary as a Means of Organizing Urban Space: a Case Study of Selected Sanctuaries in Poland*, „Tourism”, Vol. 1-2
- Soljan I., Matlak H., 2001, *Pilgrimages to the Shrine of the Divine Mercy at Cracow-Łagiewniki*, „Peregrinus Cracoviensis”, Vol. 11, s. 153-162
- Stala J., Porębski A., (eds.), 2016, *World Youth Days. A Testimony to the Hope of Young People*, Kraków
- Stausberg M., 2011, *Religion and Tourism: Crossroads, Destinations, and Encounters*, Abingdon–New York
- Suligowski R., Furtak T., 2015, *Turystyka religijna do Sanktuarium Matki Bożej Fatimskiej w Zakopanem*, „Turystyka i Rekreacja. Przegląd Naukowy”, nr 12, s. 7-15
- Suntikul W., Dorji U., 2016, *Local Perspectives on the Impact of Tourism on Religious Festivals in Bhutan*, „Asia Pacific Journal of Tourism Research”, Vol. 21, No. 7, s. 741-762
- Swatos H. W., Tomasi L., (eds.), 2002, *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism. The Social and Cultural Economics of Piety*, Westport, Connecticut–London
- Swianiewicz P., 1989, *Kościół katolicki w Polsce jako organizator turystyki młodzieżowej: nowy organizator starych form czy alternatywny model?*, „Problemy Turystyki”, Vol. 12, nr 3, s. 48-56
- Świątkiewicz W., 2005, *Homo Peregrinus wobec postmodernistycznej sekularyzacji*, [w:] Z. Glaeser, J. Górecki, (red.), *Pielgrzymowanie a integracja*, Opole
- Szkudlarek A., 2009, *Światowe Dni Młodzieży – nowa gałąź turystyki religijnej czy nowy wymiar pielgrzymowania?*, [w:] B. Marecki, (red.), *Sport i turystyka we współczesnym stylu życia*, Poznań s. 261-269

- Tagliacozzo E., Toorawa S., (eds.), 2016, *The Hajj: Pilgrimage in Islam*, Cambridge
- Tanaś S., 2008, *Przestrzeń turystyczna cmentarzy. Wstęp do tanatoturystyki*, Łódź
- Tanaś S., 2013, *Tanatoturystyka. Od przestrzeni śmierci do przestrzeni turystycznej*, Łódź
- Timothy D. J., Olsen D. H., (eds.), 2006, *Tourism, Religion and Spiritual Journeys*, London
- Tobón S., Tobón N., 2013, *Turismo religioso: fenómeno social y económico*, „Anuario Turismo y Sociedad”, Vol. 14, s. 237-249
- Tomasi L., 2002, *Homo viator: From Pilgrimage to Religious Tourism via the Journey*, [w:] H. W. Swatos, L. Tomasi, (eds.), *From Medieval Pilgrimage to Religious Tourism. The Social and Cultural Economics of Piety*, Westport, Connecticut–London, s. 1-24
- Turner V., 1973, *The Center Out There: Pilgrim's Goal*, „History of Religions”, Vol. 12, No. 3, s. 191-230
- Turner V., Turner E., 1978, *Image and Pilgrimage in Christian Culture*, New York.
- Tyszka K., 2016, *Człowiek w drodze. O losach metafory wędrowca*, „Studia Socjologiczne”, nr 2, s. 85-95
- UNWTO 2017, *International Congress On Religious Tourism And Pilgrimage*, 21 XI 2017, [online:] <https://www.unwto.org/archive/europe/event/international-congress-religious-tourism-and-pilgrimage>, 29.09.2020
- Van der Veer P., 1988, *Gods on Earth: The Management of Religious Experience and Identity in a North Indian Pilgrimage Centre*, London
- Vidal-Casellas D., Aulet S., Crous-Costa N., 2019, *Tourism, Pilgrimage and Intercultural Dialogue. Interpreting Sacred Stories*, Wallingford
- Vukonić B., 1996, *Tourism and Religion*, Oxford
- Wang W., Chen J. S., Huang K., 2016, *Religious Tourist Motivation in Buddhist Mountain: The Case From China*, „Asia Pacific Journal of Tourism Research”, Vol. 21, No. 1, s. 57-72
- Weidenfeld A., 2006, *The Religious Needs of the Hospitality Industry*, „Tourism and Hospitality Research”, Vol. 6, no. 2, s. 143-159
- Weidenfeld A., Ron A.S., 2008, *Religious Needs in the Tourism Industry*, „Anatolia”, Vol. 19, No. 2, s. 357-361
- Winkelman M., Dubisch J., 2005, *Pilgrimage and Healing*, Tucson
- Wiśniewski Ł., 2018, *Religious Tourism in Christian Sanctuaries: The Implications of Mixed Interests for the Communication of the Faith*, „Church, Communication and Culture”, Vol. 3, No. 3, s. 199-220
- Wolna-Samulak A., 2011, *Sanktuaria maryjne w Polsce jako cel turystyki pielgrzymkowej. Studium na przykładzie sanktuarium w Licheniu Starym i Gietrzwałdzie*, [w:] Z. Kroplewski, A. Panasiuk, (red.), *Turystyka religijna. Atrakcje turystyki religijnej*, Szczecin, s. 383-390
- Wyrwa A. M., (red.), 2015, *Camino de Santiago. Szkice historyczne do peregrynacji i dziejów kultu św. Jakuba Apostoła Większego*, Dziekanowice
- Wyrwa A. M., 2007, „Ad Limina Apostolorum” patron pielgrzymów – św. Jakub Starszy, apostoł i pielgrzymki do „jego grobu” w Santiago de Compostela. *Szkice do problemu*, „Studia Periegetica”, nr 1, s. 7-32
- Yasuda Y., Raj R., Griffin K., 2018, *Religious Tourism in Asia*, Wallingford
- Zabawa K., 2009, *Fenomen pielgrzymek do Santiago de Compostela w najnowszych polskich relacjach i badaniach*, „Rocznik Wydziału Pedagogicznego Wyższej Szkoły Filozoficzno-Pedagogicznej Ignatianum w Krakowie”, s. 221-231
- Zasztowt K., 2015, *Między turystyką a religią i polityką. Relacja z doliny Pankisi w Gruzji*, „Sprawy Międzynarodowe”, nr 2, s. 151-156